

DOI: 10.22111/JSSE.2020.31144.1018

Original Research

The Study of Influential External Factors on Pan-Turkism in Iranian Azerbaijan

Shaban Mohammadi¹ & Ahmad Rezaii²

Received: April 08, 2020; Revised: May 12, 2020; Accepted: May 27, 2020

Abstract

Ethnocentrism amongst ethnic groups in Iran is one of the most important factors that endanger the social and cultural solidarity of our country. Pan-Turkism is a kind of ethnocentrism. Pan-Turkism emerged in the Russian Empire in the nineteenth century. In order to eliminate the Persian from previous Persian territories in the Caucasus, the Russian supported the idea of pan-Turkism. After the Russians, the Ottoman Empire advertised this idea to save its empire in the First World War. That is why they attacked Iranian Azerbaijan in 1918. Then the Soviet Union helped the Democratic Party to form a pan-Turkic state in Iran. Generally speaking, three factors of external forces, the Azeri elites, and the political system influence Pan-Turkism. In the present study, we attempted to examine the external forces and factors influencing Pan-Turkism in Iranian Azerbaijan through conducting a survey. For this purpose, we chose 400 respondents from East Azerbaijan, West Azerbaijan, Ardabil, and Zanjan provinces, using the clustering sample method. Then we interviewed the respondents. Finally, we analysed the data by the SPSS software. The regression analysis revealed that the independent variables explained 33 percent of the changes of Pan-Turkism as the dependent variable.

Keywords: Azerbaijan, Pan-Turkism, External Factors, Foreign Mass Media, Distortion of History.

---

1. Ph.D in Sociology, University of Mazandaran; Babolsar, Iran (Corresponding Author).
Email: shaban.mohammadi@yahoo.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2863-1299>

2. Associate Prof. in Department of Social Sciences, University of Mazandaran; Babolsar, Iran.
Email: arezaiim@yahoo.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8838-7024>

بررسی عوامل خارجی مؤثر بر قومیت‌گرایی در آذربایجان ایران

شعبان محمدی^۱ و احمد رضایی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۰۷

چکیده

قوم‌گرایی افراطی در میان اقوام یکی از عواملی است که انسجام اجتماعی کشور را به خطر می‌اندازد. از جمله این قوم‌گرایی‌ها، قوم‌گرایی آذری‌ها یا همان پان‌ترکیسم است. پان‌ترکیسم ابتدا در روسیه شکل گرفت. روس‌ها برای حذف فرهنگ و زبان ایران از قفقاز، از این اندیشه حمایت می‌کردند. پس از آنان، عثمانی‌ها برای نجات امپراتوری خود این اندیشه را تبلیغ کردند. بعد از جنگ جهانی دوم نیز یک حکومت پان‌ترکیستی در آذربایجان ایران ایجاد کردند. سه گروه عوامل خارجی، نخبگان آذری و نظام سیاسی بر قومیت‌گرایی در میان آذری‌ها تأثیر دارد. هدف این مقاله بررسی عوامل خارجی مؤثر بر این نوع قوم‌گرایی است. بدین منظور با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۰۰ نفر در چهار استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان به‌عنوان نمونه انتخاب، و با آنان مصاحبه شد. سپس داده‌ها با نرم‌افزار SPSS تحلیل گردید. تحلیل رگرسیون نشان داد که متغیرهای مستقل تحقیق یعنی تحریف تاریخ به دست پژوهشگران غربی، جوک‌های قومیتی، فعالیت‌های ترکیه و آذربایجان و رسانه‌های جمعی خارجی ۳۳ درصد از تغییرات متغیر وابسته را تبیین می‌کند.

واژگان کلیدی: آذربایجان، پان‌ترکیسم، عوامل خارجی، جوک قومیتی، تحریف تاریخ، رسانه‌های خارجی.

۱. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه مازندران؛ بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).

Email: shaban.mohammadi@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2863-1299>

۲. دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه مازندران؛ بابلسر، ایران.

Email: arezaiim@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8838-7024>

مجله مطالعات اجتماعی اقوام، دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صص ۸۴-۶۵

۱. مقدمه

در طول تاریخ، کشور ما مدام مورد هجوم اقوام و قبایل مختلف اطراف قرار گرفته است، ولی برخلاف بسیاری از تمدن‌های دیگر توانسته است پس از هر شکستی خود را بازسازی کند و حتی دشمنانش را در فرهنگ خود هضم کند. از جمله مواردی که کشور ما در خطر نابودی قرار داشت، عبارت بود از حمله اسکندر، حمله اعراب و حمله مغول‌ها. در دوره معاصر علاوه بر تهدیدهای خارجی، گرایش‌های قومی‌گرای از مرکز نیز مطرح شد. مارکس بر این باور بود که گسترش سرمایه‌داری در جهان باعث نابودی اختلافات محلی، مذهبی و قومی می‌شود (بشیریه، ۱۳۷۴: ۶۵). ولی گذشت زمان خلاف نظر مارکس را ثابت کرد. امروز در هیچ جای جهان علائم تضعیف و نابودی قومیت وجود ندارد. برعکس، اهمیت آن افزایش یافته است (یانگ، ۲۰۰۰: ۴۱). این مسئله نه تنها در جهان سوم بلکه در دنیای توسعه‌یافته هم دیده می‌شود. بعد از جنگ سرد، مهم‌ترین عامل ایجاد جنگ و خشونت در سطح جهان، ستیزه‌های قومی و فرهنگی بوده است (کیملیکا، ۱۳۸۴: ۶۶).

یکی از گرایش‌های قومی موجود در کشور، قومیت‌گرایی در میان آذری‌ها است که به پان‌ترکیسم مشهور است. از نظر جیکوب لاندو، پان‌ترکیسم جنبشی است که می‌خواهد تمام ترکان داخل ترکیه و خارج از آن را از نظر فرهنگی یا سیاسی متحد کند (لاندو، ۱۹۹۵: ۱). مبلغان اولیه اتحاد ترکان یعنی کائن، دیویدز و وامبری هر سه یهودی بودند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۴۶۷). پان‌ترکیست‌ها با توجه به نوشته‌های نادرست آرمینیوس وامبری، مستشرق و سیاح یهودی، نقشه‌ای طراحی کرده‌اند که در آن قلمروی ترکان از چین تا کناره دریای آدریاتیک کشیده شده است و شمال شرق و غرب و شمال کشور ما نیز در داخل آن قرار دارد (لاندو، ۱۹۹۵: ۳).

جنبش پان‌ترکیسم ابتدا در روسیه تزاری شکل گرفت و شخصیت‌هایی چون گاسپیرینسکی و یوسف آقچورا آن را تبلیغ می‌کردند. آنان تلاش می‌کردند تا با تأکید بر زبان و فرهنگ ترکی در مقابل فشار پان‌اسلاویسم روسیه مقاومت کنند. پان‌ترکیسم عامل اتحاد ترک‌های داخل امپراتوری روسیه بود. بعدها روس‌ها دریافتند که پان‌ترکیسم باعث افزایش آگاهی قومی ترک‌ها می‌شود، در نتیجه مراکز و انجمن‌های سیاسی و ادبی پان‌ترک‌ها را تعطیل کردند و شخصیت‌های تأثیرگذار آن را به امپراتوری عثمانی تبعید کردند (بنیگسن، ۱۹۸۴: ۴۱-۴۰).

در همین زمان امپراتوری عثمانی گرفتار جنبش‌های استقلال‌طلبان اقوام مختلف در شبه‌جزیره بالکان بود. عثمانی‌ها برای جلوگیری از فروپاشی این امپراتوری، بر عنصر قومیت ترک توجه کردند و سعی کردند دیگر اقوام خود همچون ارمنی‌ها و یونانی‌ها را پاک‌سازی کنند. نتیجه این سیاست نسل‌کشی ارمنه و اخراج یونانی‌ها بود. با شروع جنگ جهانی اول، ترک‌های جوان با پیروی از سیاست‌های پان‌ترکیستی، آذربایجان ایران را در سال ۱۹۱۸ تصرف کردند و جمهوری آذربایجان

را در قفقاز ایجاد کردند. به نظر اولریخ گرکه، عثمانی‌ها تا قبل از ورود به ایران، برای الحاق ایالت آذربایجان ایران به امپراتور عثمانی، برنامه‌ریزی کرده بودند. وی می‌گوید به خاطر مقاومت و هشیاری ایرانیان در برابر فعالیت‌های توسعه‌طلبانه عثمانی، ترک‌های عثمانی از نقشه پان ترکیستی خود سخنی به میان نیاوردند و فقط بر اتحاد اسلام تأکید کردند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۴۶۹). در این دوره آلمان‌ها نیز به‌منظور تضعیف امپراتوری روسیه و همچنین برای دستیابی به ثروت بی‌کران آسیای مرکزی، از پان ترکیسم حمایت می‌کردند (رضا، ۱۳۸۳: ۵۵۲). با پایان یافتن جنگ جهانی اول و شکست دولت اتحاد و ترقی در ترکیه، گرایش به پان ترکیسم فروکش کرد و فعالیت این گروه بیشتر جنبه فرهنگی به خود گرفت؛ بنابراین این گرایش با تغییر خط عربی به لاتین و حذف واژگان فارسی و عربی از زبان ترکی، سعی کرد در جهت ایجاد یک‌زبان مشترک برای تمام ترک‌ها گام بردارد (همان، ۱۳۸۳: ۵۵۵-۵۵۴). پس‌از آن، اتحاد شوروی پرچم‌دار سیاست‌های پان ترکیستی شد. در داخل اتحاد جماهیر شوروی، پان ترکیست‌ها آزادی عمل بالایی داشتند؛ مثلاً در تاجیکستان، بخش‌های مهم احزاب و سازمان‌های دولتی در دست پان ترکیست‌ها بود و آموزش سروده‌های ترکی و تدریس زبان ترکی ازبکی در شهرهای فارسی‌زبان بخارا، خزند و سمرقند اجباری بود (همان، ۱۳۸۳: ۵۵۵). در همین دوره، فرقه دموکرات آذربایجان با کمک مستقیم شوروی شکل کرد. با فروپاشی اتحاد شوروی، ترکیه تلاش کرد با پخش برنامه‌های تلویزیونی، برگزاری گردهمایی‌ها و ایجاد مدارس آموزشی، نقش "برادر بزرگ‌تر" را برای جمهوری‌های ترک‌نشین بازی کند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۴۷۱).

از هنگام روی کار آمدن حکومت قاجار و آشکار شدن ضعف نظامی کشور، دولت‌های بزرگ سعی کردند مناطق مختلفی را از کشور جدا کنند، مثل تصرف سرزمین‌های پیشین ایران در قفقاز و آسیای میانه به دست روس‌ها و جدایی افغانستان از ایران به دست امپراتوری بریتانیا. پس‌از آن نیز، این دولت‌ها برای دستیابی به اهداف توسعه‌طلبانه خویش، اقوام ایرانی را به استقلال تشویق می‌کنند. مسئله ما این است که امروز این نیروها چقدر در آذربایجان تأثیرگذار هستند و باعث گرایش آذری‌ها به پان ترکیسم می‌شوند؟

۲. ضرورت تحقیق

پان ترکیسم یک مسئله مدرن است که پس از سیاسی شدن تفاوت‌های قومی و زبانی در آذربایجان، مطرح شده است. در سال‌های اخیر، این پدیده خود را به شکل جسته‌وگریخته نشان داده است از جمله در:

- برگزاری فستیوال تفریحی و فرهنگی قلعه بابک در اوایل تیرماه هر سال؛
- مراسم نکوداشت ستارخان، سردار ملی، در سالگرد مرگ وی؛

- مخالفت با راهپیمایی آرامنه در سالگرد نسل‌کشی آرامنه عثمانی در ۲۴ آوریل (بیات، ۱۳۸۴: ۱۱)؛
- اعتراض گسترده توده‌ها و نخبگان آذری به انتشار کاریکاتوری در روزنامه‌ایران در سال ۱۳۸۵؛
- حمل‌شعارنوشته‌های پان‌ترکیستی در حضور مقامات دولتی و همچنین در ورزشگاه‌ها؛
- سیاسی کردن یک موضوع زیستی و اجتماعی به نام خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه در سال ۱۳۹۴؛
- تظاهرات گسترده به پخش برنامه فتیله جمعه‌ها تعطیله از سیمای ج.ا.ا. در سال ۱۳۹۴؛
- تظاهرات علیه مطلب چاپ‌شده روزنامه طرح نو در تابستان ۱۳۹۵.

از طرفی، شاهد فعالیت جدی پروژه برنارد لوئیس هستیم که خود ضرورت انجام این تحقیق را دوچندان می‌کند. لوئیس در این پروژه رسماً تقسیم و بالکانی‌شدن ایران بر اساس خطوط منطقه‌ای، قومی و زبانی را مطرح کرده است. بخشی از این پروژه به آذربایجان مربوط می‌شود که وی آن را "پروژه آذربایجان بزرگ" می‌نامد. در همین راستا عوامل نظامی و جاسوسی ترکیه، آمریکا و اسرائیل، پایگاه‌ها و شبکه‌هایی در شمال عراق، شرق ترکیه و جمهوری آذربایجان ایجاد کرده‌اند تا در آذربایجان ایران تبلیغات ضد ایرانی پخش کنند. به همین منظور رادیویی به نام صدای آذربایجان جنوبی تأسیس کرده‌اند (فرخ، ۲۰۰۵: ۳-۱۲۲).

از طرف دیگر، کشورهای عربی ائتلافی ضد ایرانی به رهبری عربستان سعودی ایجاد کرده‌اند که به انجام فعالیت‌های ضد ایرانی از جمله تشویق اقوام ایرانی به تجزیه‌طلبی مشغول هستند. علاوه بر این وجود سابقه گرایش‌های پان‌ترکیستی در این منطقه را نباید فراموش کرد که خود را به شکل فرقه دموکرات آذربایجان در سال ۱۳۲۴ شمسی نشان داد.

۳. پیشینه پژوهش:

الف) منابع خارجی

حمید احمدی (۲۰۱۶) در مقاله «برخورد ناسیونالیسم: پاسخ ایران به فعالیت‌های الحاق‌گرایانه باکو» می‌گوید که چگونه اندیشه‌های الحاق‌گرایانه باکو همچون «آذربایجان جنوبی» و «آذربایجان واحد» باعث شده که آذری‌های ایران اندیشه‌های کاملاً متضادی را مطرح کنند. به طوری که فعالان آذری با اشاره به ابطال قراردادهای ترکمانچای و گلستان، خواهان الحاق جمهوری آذربایجان به ایران شوند.

یان لیو و نالی (۲۰۱۲) در مقاله «ریشه تاریخی پان‌ترکیسم و تأثیر آن بر ساختار سیاسی بین‌المللی در روزگار کنونی» می‌نویسند امروز پان‌ترکیسم تهدیدی برای امنیت دیگر کشورها از جمله چین است. پان‌ترکیسم یک جنبش فراملی است که در چین ترک‌گرایی بزرگ خوانده می‌شد و آن را با عثمانی‌گرایی اشتباه می‌گرفتند. از منظر این نویسندگان پان‌ترکیسم از سه مرحله

عبور کرده است: مرحله اول شکل‌گیری در تاتارستان روسیه، مرحله دوم باز کشف زبان ترکی در ترکیه و مرحله سوم، شکست.

کاوه فرخ (۲۰۰۵) در کتاب «پان‌تورانیسم چشم طمع به آذربایجان دوخته است» معتقد است که برخی از نخبگان آذری در زمینه پان‌ترکیسم فعال هستند. از جمله آنان چهرگانی است که سازمانی به نام جنبش آزادی ملی آذربایجان جنوبی دارد. وی که خود را از نوادگان ستارخان معرفی می‌کند، به تبعیت از ضیا گوکالپ ترک‌زبانان ایران را ترک‌نژاد معرفی می‌کند. این مطلب مثل این است که بگوییم آمریکایی‌های آفریقایی‌تبار و اروپایی‌تبار همه نژاد یکسان دارند، چون که به انگلیسی سخن می‌گویند. چهرگانی و طرفدارانش در سازمان سنم مدعی هستند که «شونیست‌های فارس» جوک‌های قومیتی را علیه ترک‌ها به کار می‌برند. به تعبیر فرخ، وی نمی‌داند که این جوک‌ها را روس‌ها برای تخریب آذری‌ها ساخته‌اند. نکته مهمی که فرخ مطرح می‌کند این است که علی‌رغم حمایت‌های سیاسی و اقتصادی غرب از ملی‌گرایان افراطی، سازمان سنم و سازمان‌های فاشیستی چون گرگ‌های خاکستری، این سازمان‌ها نتوانسته‌اند اکثریت آذری‌ها را به مسئله استقلال جذب کنند.

تورج اتابکی (۲۰۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «بازتعریف خود و رد دیگری: پان‌ترکیسم و ناسیونالیسم ایرانی» می‌نویسد هر چند ناسیونالیسم ایرانی به‌عنوان ایدئولوژی دولتی در عصر رضاشاه زاده شد، ریشه در قیام‌های پس از انقلاب مشروطیت داشت. در این دوره ایرانی‌گرایی به تدریج به‌عنوان یک گفتمان دفاعی برای ساخت یک واحد سرزمینی شکل گرفت. جالب اینجاست که رهبران ایرانی‌گرایی بیشتر از میان آذری‌ها برخاستند و نه از میان فارسی‌زبانان. وی می‌نویسد در اکتبر ۱۹۱۷ گروهی از مساواتی‌ها وارد تبریز شدند و از سیاستمداران محلی خواستند که از ایران جدا شوند و به باکو ملحق شوند و فدراسیون بزرگی تشکیل دهند. ولی دموکرات‌های آذری با این خواسته مخالفت کردند.

یکی از مهم‌ترین و جامع‌ترین منابع در این زمینه، کتاب «پان‌ترکیسم: از الحاقی‌گری به طرف همکاری» نوشته جیکوب لاندو (۱۹۹۵) است. این کتاب به نوعی تاریخ یک‌صد ساله پان‌ترکیسم است. در نگارش آن از منابع مختلفی چون آرشیوهای دولت‌های آلمان و بریتانیا استفاده شده است. وی ابتدا به آغاز این جنبش در میان تارتارهای روسیه در قرن نوزدهم و سپس به توسعه آن در اواخر امپراتوری عثمانی، به‌ویژه در زمان ترک‌های جوان، می‌پردازد. وی معتقد است که پان‌ترکیسم با پان‌تورانیسم متفاوت است. هدف پان‌ترکیسم تلاش برای اتحاد فرهنگی و سیاسی ترکان در درون و بیرون ترکیه است. ولی هدف پان‌تورانیسم اتحاد مردمانی است که ریشه‌هایشان به توران، ناحیه نامعلومی در آسیای مرکزی، برمی‌گردد. این واژه گسترده‌تر از پان‌ترکیسم است و مردم استونی، مجارستان و فین‌ها را هم شامل می‌شود.

جیکوب لاندو (۱۹۸۸) همچنین در مقاله‌ای تحت‌عنوان «فرصت‌ها و بدببیری‌های پان‌ترکیسم» معتقد است که اندیشه‌های پان‌ترکیستی بیشتر در دولت‌های غیرکمونویستی بیان می‌شود که اقلیت‌های ترک کوچکی دارند، مثل قبرس. مورد دیگر آذری‌های ایران است که اقلیت بزرگی را تشکیل می‌دهند. آنان برای حفظ هویت فرهنگی خود، ابتدا در مقابل سیاست‌های ایرانی‌سازی حکومت پهلوی و سپس در برابر سیاست‌های جمهوری اسلامی ایستادند. به نظر لاندو، در واقع بیشتر حمایت‌های آنان از آیت‌الله شریعتمداری در آذربایجان ایران بر اثر تفکرات پان‌ترکیستی بود.

ب) منابع داخلی

شعبان محمدی (۱۳۹۷) در رساله دکترای خود با عنوان «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر گسترش پان‌ترکیسم در آذربایجان ایران» با انجام یک پیمایش اجتماعی در آذربایجان، به تأثیر عوامل نیروهای بین‌المللی، دولت مدرن اقتدارگرا و فعالیت نخبگان محلی بر این پدیده پرداخته است. وی معتقد است که سیاست‌های دولت مدرن با ۷۶ درصد بیشترین تأثیر را بر گسترش پان‌ترکیسم در این منطقه دارد؛ بنابراین، برای کنترل این نوع قومیت‌گرایی در کشور، نباید این مسئله را به گردن نخبگان محلی و یا نیروهای خارجی انداخت، بلکه باید برنامه‌ها و سیاست‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی دولت اصلاح شود. پس از آن نیروهای بین‌المللی با ۳۶ درصد و فعالیت نخبگان محلی با ۱۰ درصد در مرتبه دوم و سوم قرار دارند. در مجموع سه سازه اصلی این تحقیق توانسته‌اند ۸۳ درصد از تغییرات گرایش به پان‌ترکیسم را تبیین نمایند.

سجاد ابراهیمی و احسان شاکری خوبی (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی نقش گفتمان پان‌ترکیسم در امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، ویژگی‌های پان‌ترکیسم را چنین برمی‌شمارند: اسلام‌ستیزی، ایران‌ستیزی، جعل تاریخ و ضدیت با اقوام دیگر.

محمدعلی بهمنی قاجار (۱۳۸۶) در مقاله «نگرانی‌های ترکیه: آمد و نیامد پان‌ترکیسم» می‌نویسد هرچند روس‌ها سعی می‌کردند در زمان فرقه دموکرات آذربایجان برای این منطقه یک هویت ترکی تعریف کنند، اما پان‌ترکیست‌های عثمانی بیش از آنان دست به این کار زده بودند. این اقدام تجزیه‌طلبانه شوروی در آذربایجان، پان‌ترکیست‌ها و سیاست‌مداران ترکیه را نگران ساخت، چراکه از فعالیت‌های پان‌ترکیستی آنان، دشمن دیرینشان یعنی روسیه (و بعدها شوروی) داشتند بهره‌برداری می‌کردند؛ بنابراین بیشتر مقامات و روشنفکران ترکیه، فرقه دموکرات را کاملاً وابسته به شوروی می‌دانستند. نویسنده با ارائه مثال‌های متعددی از روزنامه‌های ترکیه نشان می‌دهد که ظهور و سقوط فرقه دموکرات کاملاً با اجازه روس‌ها بوده است.

جمیل حسنی (۱۳۸۶) در کتاب «آذربایجان ایران، آغاز جنگ سرد» معتقد است که دو عامل در شکل‌گیری فرقه دموکرات مؤثر بود: دخالت شوروی و بی‌توجهی دولت مرکزی. دولت شوروی

برای تجزیه آذربایجان دست به اقدامات مختلفی زد. از جمله برای تأمین بودجه تجزیه آذربایجان جنوبی و برای نفوذ در دوره ۱۵ مجلس شورای ملی، صندوقی ایجاد کرد تا یک میلیون روبل به آن واریز گردد. همچنین قرار بود که جدایی طلبان گیلان، مازندران و خراسان را نیز تشویق کنند. وی در مورد عامل داخلی نیز می‌گوید که عدم توجه به زبان آذری ضعیف‌ترین نقطه و دردناک‌ترین مسئله آذربایجان بود که حزب دموکرات آذربایجان در اولین اطلاعیه خود این موضوع را مورد توجه قرارداد. قوام هم به این مسئله واقف بود. وی در مصاحبه‌ای اعلام کرد که بی‌توجهی دولت مرکزی به درخواست‌های قانونی مردم آذربایجان، موجبات عدم رضایت آنان را فراهم کرده است. مسلماً اگر مردم ناراضی نباشند زمینه برای بحران فراهم نخواهد شد.

عنایت‌الله رضا (۱۳۸۳) در مقاله «پان ترکیسم» معتقد است که آرمینیوس وامبری مجار، لئون کائن و دیوید آرتور لملی انگلیسی که هر سه یهودی بودند از شخصیت‌های خارجی پرنفوذ پان ترکیسم بودند. بعضی پان ترکیسم را حاصل نقشه اروپاییان برای دست‌یابی به اهدافشان در صحنه نبرد در قرن نوزدهم و بیستم می‌دانند. در جنگ جهانی اول که امپراتوری عثمانی متحد آلمان بود، پان ترکیست‌ها پیش‌ازپیش حالتی متجاوز یافتند. وانگنهایم سفیر آلمان در گفتگو با انور پاشا و جمال پاشا اعلام کرد که در تصرف قفقاز و ایران به ترک‌ها کمک می‌کند. وی می‌افزاید در دوره مصطفی کمال، پان ترکیسم به صورتی خفته درآمد و فعالیت‌های پان ترکیستی جنبه فرهنگی یافت. آنان با تغییر خط از عربی به لاتین و حذف واژه‌های فارسی و عربی در جهت ایجاد زبان مشترک برای ترکان داخل ترکیه و خارج از آن گام برداشتند. وی می‌افزاید حزب کمونیست شوروی نسبت به پان ترکیسم سیاست دوگانه‌ای در پیش گرفت. از یک سو سیاست روسی کردن در اراضی رود ولگا، شمال قفقاز و شبه‌جزیره کریمه اعمال می‌شد و از سوی دیگر در آسیای مرکزی امکان مای وسیعی برای عناصر پان ترکیست فراهم می‌گشت و پان ترکیست‌ها در رابطه با کشورهای هم‌جوار، از جمله ایران و افغانستان و چین آزادی عمل داشتند. نمونه این سیاست در طی سال‌های ۲۵-۱۳۲۴ مشهود بود.

رحیم رئیس‌نیا (۱۳۷۹) در مقاله «پان ترکیسم» می‌نویسد پان ترکیسم، ایدئولوژی ملی‌گرا و جنبشی سیاسی و فرهنگی در اواخر قرن نوزدهم بود. این عقیده سیاسی خواهان وحدت فرهنگی، زبانی و سیاسی تمامی ترک‌هایی بود که بر اساس زبان‌های خویشاوند، تبار، تاریخ و سنن مشترک قابل شناسایی‌اند. بر اساس این اندیشه، ترک‌زبانان مسلمان اجزای یک ملت بزرگ به‌شمار می‌آیند و همه آنان باید زیر نظر ترکیه در یک دولت متحد شوند. به نظر نویسنده پان ترکیسم در استان‌های ترک‌زبان ایران و به‌ویژه در آذربایجان، به عللی چون اختلاف مذهبی بین آذربایجان و ترکیه، جنگ‌های طولانی بین ایران و عثمانی و تجارب تلخ اشغال آذربایجان از سوی نیروهای

عثمانی، زمینه رشد قابل‌ملاحظه‌ای نداشته است و به‌طورکلی بیش از آن‌که درون‌جوش باشد، پدیده‌ای ناپایدار بوده است.

کاوه بیات (۱۳۸۷) در کتاب «پان‌ترکیسم و ایران» معتقد است که بعد از استقلال یونان، عثمانی‌ها دست به اصلاحاتی زدند که به عصر تنظیمات معروف است. عنصر مهم این عصر عثمانی-گرایی بود تا از حقوق تمام اقوام و ملل تابعه حفاظت شود. پس از شکست این سیاست، عثمانی‌ها به اندیشه اتحاد اسلام روی آوردند. در خلال جنگ جهانی اول با همین سیاست نیروهای عثمانی وارد ایران و قفقاز شدند و تلاش کردند فرهنگ ایران و زبان فارسی را از این مناطق بزدایند. در نتیجه، دولت مرکزی به مدارس فارسی‌زبان، تاریخ آذربایجان و برنامه‌های فرهنگی توجه بیشتری کرد.

بررسی منابع موجود در زمینه پان‌ترکیسم نشان می‌دهد که اولاً این تحقیقات بیشتر در چارچوب رشته‌های علوم سیاسی و تاریخ انجام شده است و اکثر آنان سبقه تاریخی و توصیفی دارند و جای مطالعات تجربی و جامعه‌شناسانه در این زمینه خالی است. در ثانی این منابع به ریشه‌های پان‌ترکیسم و یا عوامل گسترش آن در امپراتوری عثمانی و ترکیه امروز و روسیه و حتی چین پرداخته‌اند و مطالعه جامعی در باب پان‌ترکیسم در آذربایجان صورت نگرفته است. در نتیجه، در پژوهش حاضر تلاش شده تا با انجام یک پیمایش اجتماعی، تأثیر عوامل خارجی بر قومیت‌گرایی در آذربایجان بررسی شود.

مبانی نظری

در باب ناسیونالیسم قومی و ارتباط اقلیت‌ها با دولت‌های مرکزی نظریه‌های گوناگونی در رشته‌های علوم اجتماعی، علوم سیاسی و روان‌شناسی مطرح شده است. هر یک از این نظریه‌ها با توجه به زمینه رشد و زاویه نگاه خود، به بخشی از قومیت و هویت پرداخته‌اند و بخش‌های دیگر را مغفول گذاشته‌اند. در نتیجه، برخی از اندیشمندان مثل فیلیپ یانگ نظریه‌ای ترکیبی را طرح کردند (یانگ، ۲۰۰۰). با توجه به این‌که هدف ما بررسی نقش نیروهای خارجی در گرایش به قوم‌گرایی آذری‌ها است، فقط به دو نظریه مرتبط با آن اشاره می‌شود.

الف) نقش نیروها و قدرت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای

برای درک و شناخت درست مسئله سیاسی شدن خواسته‌های قومی آذری‌ها، باید به سیاست‌های توسعه‌طلبانه قدرت‌های بزرگ اروپایی در قرن نوزدهم توجه کرد. قدرت‌های مذکور برای دست‌یابی به اهداف استعماری خویش از تفاوت‌های قومی و زبانی این منطقه استفاده ابزاری می‌کردند (احمدی، ۱۳۹۳: ۸-۳۰۷). تا پیش از روی کار آمدن حکومت قاجار، روسیه تزاری نمی‌توانست به

سرزمین‌های ایران در آسیای مرکزی و قفقاز دست‌اندازی کند، ولی به دلیل ضعف ایران در زمان فتحعلی‌شاه، روسیه با تحمیل عهدنامه‌های گلستان، ترکمانچای و آخال سرزمین‌های پیشین ایران را در این دو منطقه تصرف کرد. این دولت بعدها برای تداوم حضور خود، تلاش گسترده‌ای انجام داد تا هر نوع نام و نشان هویت ایرانی را از این منطقه بزدايد (بیات، ۱۳۷۳: ۵۱). بدین منظور نگارش و سخن گفتن به زبان ترکی در این مناطق تشویق شد. نتیجه این سیاست روس‌ها، باعث گسترش گرایش‌های پان‌ترکیستی به‌ویژه در میان تاتارها شد و رهبران پان‌ترکیسم مثل المرجانی، اسماعیل گاسپرانی و یوسف آچورا ظهور کردند. این سیاست نتیجه ناخواسته‌ای داشت و آن نزدیک شدن انجمن‌ها و گروه‌های پان ترک به امپراتوری عثمانی بود؛ بنابراین روسیه تزاری این گروه‌ها را سرکوب کرد و از ادامه فعالیت آن‌ها در داخل امپراتوری جلوگیری کرد.

پس از روس‌ها، نوبت به امپراتوری عثمانی رسید تا اندیشه پان‌ترکیسم را ترویج دهد. در بحبوحه جنگ جهانی اول نیروهای عثمانی در جبهه‌های بین‌النهرین و شام شکست خوردند. آنان برای حفظ امپراتوری خود به آذربایجان و قفقاز حمله کردند (بیات، ۱۳۷۲: ۲۰) و پس از تصرف تبریز از خیابانی خواستند آذربایجان را ضمیمه عثمانی کند. البته خیابانی با این خواسته به شدت مخالفت کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۱: ۲۹۱). پس از شکل‌گیری جمهوری ترکیه نیز، ترک‌ها سیاست پان‌ترکیستی خود را ادامه دادند. در اواخر جنگ جهانی دوم هم اتحاد جماهیر شوروی به این سیاست روی آورد و دو حکومت دست‌نشانده در کردستان و آذربایجان ایجاد کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۵۰۷؛ کاتم، ۱۳۷۱: ۴۸). هرچند نارضایتی‌های منطقه‌ای و مسائل قومی در شکل‌گیری این دو حکومت نقش داشتند اما مهم‌ترین عامل برپایی و اوج‌گیری آن‌ها، دخالت مستقیم ارتش سرخ بود (فوران، ۱۳۸۰: ۴۲۱).

علاوه بر قدرت‌های خارجی، شرق‌شناسان نیز در گسترش هویت قومی و ظهور حرکت‌های قومی در میان گروه‌های مذهبی و زبانی خاورمیانه نقش داشتند. یافته‌های فرهنگی، زبانی، تاریخی و انسان‌شناسانه آنان مواد لازم را برای نخبگان فکری و سیاسی بومی فراهم کرد تا هویت‌های مشخص قومی را خلق و حرکت‌های جدایی‌طلبانه را سازمان‌دهی کنند. پان‌ترکیست‌های اولیه بسیار تحت تأثیر اندیشه‌های شرق‌شناسان از جمله آرتور لوملی دیوید و کنستانتین بورژکی بوده‌اند. آرتور لوملی اولین دستور زبان ترکی را به انگلیسی نوشت و کنستانتین بورژکی، شرق‌شناس لهستانی، طرح پلایش زبان ترکی را از کلمات فارسی و عربی مطرح کرد (احمدی، ۱۳۹۳: ۳۶۳-۳۵۵).

ب) جهانی شدن

بی‌تردید جهانی شدن نیروی است که بر تمام جنبه‌های زندگی همچون اقتصاد، سیاست، فرهنگ و اجتماع تأثیر عمیقی گذاشته است (خلیل اردکانی و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۲). در مورد تأثیر فرایند

جهانی‌شدن در حوزه قومیت و قوم‌گرایی، دو رویکرد کاملاً متضاد وجود دارد. رویکرد اول بر هضم و جذب قومیت‌ها و فرهنگ‌های قومی در فرهنگ ملی یا جهانی توجه دارد. رویکرد دوم، برعکس معتقد است که بر اثر استفاده از فرصت‌ها و امکانات جدید، آگاهی‌های اجتماعی افزایش می‌یابد و در نتیجه تمایلات و گرایش‌های محلی و قومی گسترش می‌یابد (پورقوشچی و نادری، ۱۳۹۳: ۸-۵۷). از این منظر، فشردگی زمان و مکان و گسترش چشمگیر رسانه‌های ارتباطی به ظهور خاص-گرایی فرهنگی می‌انجامد (بایبوردی و کریمیان، ۱۳۹۳: ۹۰). علاوه بر این، رسانه‌های مذکور به اقوام و اقلیت‌ها کمک می‌کند تا نمادها و سمبل‌های قومی خود را معرفی و بازتعریف کنند و بر حفظ فرهنگ و زبان خویش پافشاری کنند (سید امامی، ۱۳۷۸: ۱۷).

جهانی‌شدن با کم‌رنگ کردن مرزهای سیاسی و تضعیف نقش دولت‌ها در اعمال حاکمیت خویش، باعث کاهش انسجام اجتماعی و تضعیف هویت ملی در جهان سوم می‌گردد. در نتیجه دولت‌های ملی استقلال و خودمختاری پیشین خود را از دست می‌دهند و دیگر نمی‌توانند بر نحوه زیست‌فرهنگی مردم تسلط کامل داشته باشند (نش، ۱۳۹۲: ۴-۱۳).

همچنین نیروی مذکور با تأکید بیشتر بر هویت‌های فروملی در مقابل هویت ملی و با تقویت گرایش‌های گریز از مرکز و قوم‌گرایی افراطی، به تنش میان اقلیت‌های قومی و دولت‌های مرکزی دامن می‌زنند. از این‌رو، گسترش فزاینده ناسیونالیسم قومی و تقویت خرده‌فرهنگ‌های قومی تهدیدی برای هویت، فرهنگ و زبان ملت‌ها است که اختلافات قومی و تجزیه‌طلبی را تشدید می‌کند (دهشیری، ۱۳۷۹: ۸۹). در واقع با افزایش اهمیت نهادهای مختلف اقتصادی، تجاری، مالی و صنعتی در این حوزه اثرگذاری حاکمیت دولت ملی در عرصه اقتصاد و فرهنگ جامعه محدود می‌شود (نش، ۱۳۹۲: ۱۰) و دولت‌های ملی نقش تاریخی و کارکرد اصلی خود یعنی سازمان‌دهی جامعه را از دست مس دهند (وهاب پور، ۱۳۸۵: ۱۲۳). در نتیجه نیروهای قومی فرصت خوبی را برای پیگیری اهداف خود پیدا می‌کنند (همان، ۱۳۸۵: ۱۲۸).

به عبارت دیگر، جهانی‌شدن با گسترش فناوری ارتباطی و با تأکید بر فرهنگ حقوق بشر باعث توجه اقوام به بی‌عدالتی در داخل کشورها می‌شود؛ بنابراین، آنان از منظر ارزش‌های انسانی و جهانی، وضعیت خود را با دیگران در داخل کشور و خارج از آن مقایسه می‌کنند و از هویت ملی که فراتر از اقوام است فاصله می‌گیرند (خلیل اردکانی و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۳). به باور کیت نش قوانین بین‌المللی، چشم‌اندازهای قومی را قاعده‌مند ساخته‌اند و گروه‌های قومی تلاش می‌کنند تا با استفاده از قوانین مذکور در مجامع جهانی حقوق اقلیت‌ها را دنبال کنند (نش، ۱۳۹۲: ۱۲۰). گیدنز نیز معتقد است که جهانی‌شدن منطقه‌گرایی، محلی‌گرایی، قوم‌گرایی و مرکزگرایی را افزایش می‌دهد (حاجیانی، ۱۳۹۲: ۸۶).

در مجموع می‌توان گفت که فرایند جهانی‌شدن به دلایل زیر به گسترش جنبش‌های قومی می‌انجامد. اول این که این فرایند حاکمیت و توانایی دولت‌های مرکزی را کاهش می‌دهد. دوم، روابط بین‌المللی کنونی به جنبش‌های قومی جهت دسترسی به خواسته‌های قومی‌شان کمک می‌کند و اجازه نمی‌دهد که دولت‌ها این گروه‌ها را سرکوب کنند. همچنین حساسیت‌های قومی را بالا می‌برد (شولت، ۱۳۸۲: ۲۱۰). در ایران نیز، فرایند مذکور باعث شده است تا خودآگاهی اقوام افزایش یابد (نساج، ۱۳۸۸: ۱۳۹).

با توجه به چارچوب فوق، فرضیه‌های پژوهش عبارت بوده‌اند از:

- ۱- به نظر می‌رسد رسانه‌های جمعی خارجی بر گرایش به قومیت‌گرایی در آذربایجان تأثیر دارد.
- ۲- به نظر می‌رسد تحریف تاریخ به دست شرق‌شناسان بر گرایش به قومیت‌گرایی در آذربایجان تأثیر می‌گذارد.
- ۳- به نظر می‌رسد فعالیت‌های ترکیه و جمهوری آذربایجان بر گرایش به قومیت‌گرایی در آذربایجان تأثیر دارد.
- ۴- به نظر می‌رسد رواج جوک‌های ضد ترکی بر قومیت‌گرایی در آذربایجان تأثیر دارد.

۴. روش تحقیق

روش ما در این پژوهش، پیمایش، و تکنیک‌های مورد استفاده هم پرسشنامه و مصاحبه بود. همچنین جامعه آماری این تحقیق افراد بین ۲۰ تا ۶۴ سال ساکن در چهار استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان بود. علاوه بر این، برای انتخاب نمونه، از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شد. برای این که نمونه‌ها نمایا باشد و تحت تأثیر مراکز پرجمعیت قرار نگیرد، علاوه بر مراکز استان‌ها از یک شهر متوسط و یک روستای هر استان نمونه برگزیده شد. بدین منظور، ابتدا دو منطقه شهری از مراکز این چهار استان انتخاب شد و سپس از داخل آن‌ها نیز یک خیابان انتخاب گردید. آنگاه از یک شهر متوسط و یک روستای این استان‌ها یک محله تعیین شد. در پایان از درون هر خیابان یا محله ۲۵ خانوار به‌عنوان نمونه و به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده تعیین گردید؛ یعنی در مجموع ۲۵ خانوار از خیابان و یا ۱۰۰ خانوار از هر استان انتخاب شد. انتخاب یک نمونه ۴۰۰ نفری با توجه به جدول برآورد دواس (۱۳۹۱: ۷۸) و با خطای نمونه‌گیری پنج درصد، صورت گرفت.

برای اطمینان از اعتبار پرسشنامه از اعتبار صوری استفاده شد. بدین منظور پرسشنامه اولیه طراحی شد و در اختیار چند تن از اساتید و دانشجویان دکترای جامعه‌شناسی قرار گرفت. پس از آنکه داوران مذکور پرسشنامه را ارزیابی و اصلاح کردند، گویه‌ها و سؤالات نامناسب حذف گردید.

همچنین برای تعیین میزان پایایی پرسشنامه، با یک نمونه ۴۰ نفری مصاحبه انجام گرفت. بعد نمرات مربوط به هر پرسشنامه وارد نرم‌افزار SPSS شد و ضریب پایایی متغیرها ۰/۸۸ محاسبه شد.

• تعریف نظری و عملیاتی مفاهیم

مفهوم و متغیر وابسته در این تحقیق گرایش به پان‌ترکیسم است. این متغیر با استفاده از تحقیقات پیشین، شاخص‌سازی شد. متغیرهای مستقل هم از چارچوب نظری تحقیق استخراج شدند؛ بنابراین شاخص‌سازی متغیرهای مستقل مبتنی بر پشتوانه نظری است تا سنجش واقعی به عمل آید. در ادامه، نحوه عملیاتی کردن این مفاهیم و شاخص‌سازی آن‌ها تشریح می‌گردد.

الف) متغیر گرایش به پان‌ترکیسم

در تحقیق حاضر برای سنجش و اندازه‌گیری مفهوم گرایش به پان‌ترکیسم به‌عنوان متغیر وابسته از ۱۸ گویه استفاده شد. برخی از گویه‌های این متغیر عبارت بود از: استعمال زبان ترکی، آموزش ترکی به کودکان، افتخار به فرهنگ ترکی، عضویت در گروه‌های هم‌زبان، احساس تعلق به سرزمین مادری، ازدواج با یک هم‌زبان و تبعیض علیه ترک‌ها. در این بخش از پاسخگویان خواستیم تا نوع نگرش خود را نسبت به گویه تا بر اساس گزینه‌های (۱) کاملاً موافق، (۲) موافق، (۳) بی‌نظر، (۴) مخالف، (۵) کاملاً مخالف ابراز نمایند. در ساخت گویه‌های مربوط به پان‌ترکیسم نیز از آثار حاجیانی استفاده شد (حاجیانی، ۱۳۹۲ و حاجیانی ۱۳۸۷).

ب) تحریف تاریخ

یعنی برخی از مستشرقان و روشنفکران غربی و بعضی نویسندگان ترک برای بهتر جلوه دادن ترکان، تاریخ خاورمیانه و آسیای مرکزی را دست‌کاری می‌کنند و واژه‌های جعلی همچون توران می‌سازند. آنان ارمنی‌ها، کردها، تاجیک‌ها، سومری‌های باستان و مادها را ترک می‌خوانند و مخترعان فرهنگ و تمدن بشری را ترکان معرفی می‌کنند (فرخ، ۲۰۰۵: ۱۹-۲۴). جهت سنجش این مفهوم از دو گویه تمدن بزرگ ترکان و قدرتمندترین قوم خاورمیانه استفاده شد.

ج) فعالیت‌های ترکیه و آذربایجان

منظور فعالیت‌های الحاق‌گرایانه این دو کشور و حمایت آنان از پان‌ترکیست‌های داخل ایران است. به‌منظور اندازه‌گیری این متغیر از گویه‌های حمایت از آذربایجان در مناقشه قره‌باغ، پیوستن به جمهوری آذربایجان و دروغ بودن کشتار ارمنه به دست ترکان عثمانی استفاده شد.

د) استفاده از رسانه‌های خارجی

منظور تماشای کانال‌های ماهواره‌ای ترکی همچون گونا تی وی و آغوز تی وی و همچنین فعالیت در کانال‌های تلگرامی همچون " آذربایجان"، " ۴۰ میلیون ترک" و " ایران ترک" است. برای سنجش این متغیر نیز از گویه‌های تماشای شبکه‌های تلویزیونی خارجی، عضویت در کانال‌های تلگرامی ترک‌زبان و دنبال کردن اخبار ترک تا استفاده شد.

و) جوک‌های قومیتی

منظور استعمال انواع مختلف جوک‌های ترکی در سطح جامعه است که در آن‌ها بر نادانی و حماقت ترک‌ها تأکید می‌شود. جوک‌های قومیتی، جوک‌هایی هستند که اعضای یک گروه قومی یا ملی نسبت به گروه‌های دیگر به کار می‌برند و آن‌ها را مورد تمسخر قرار می‌دهند (گاندلک، ۲۰۰۰: ۱۱۵). جهت اندازه‌گیری این متغیر از گویه‌های مقابله با استعمال جوک‌های ترکی، تحقیرآمیز بودن این جوک‌ها و ایجاد فاصله بین اقوام ایرانی استفاده شد.

۵. یافته‌های پژوهش

در مورد متغیرهای زمینه‌ای تحقیق باید گفت که ۶۵ درصد (۲۶۰) پاسخ‌گویان را مردان و ۳۵ درصد آنان را زنان تشکیل می‌دهند. بیشترین درصد پاسخ‌گویان یعنی ۳۶ درصدشان در گروه ۲۷ تا ۳۷ سالگی قرار دارند و کمترین درصد آنان یعنی ۱۲/۵ نیز در گروه بالای ۵۷ سال قرار دارند. میانگین سنی پاسخ‌گویان نیز ۳۳ سال است. علاوه بر این، ۷۴ درصد پاسخ‌گویان متأهل و ۱۸ درصدشان مجرد بودند. بیشترین پاسخ‌گویان یعنی ۲۴/۵ درصدشان دارای مدرک کارشناسی بوده‌اند و ۵ درصدشان هم مدرکی بالاتر از کارشناسی داشته‌اند که کمترین مقدار را تشکیل می‌دهند. همچنین ۳۹/۵ درصد از پاسخ‌گویان تحقیق در مشاغل آزاد و ۳۴ درصدشان در بخش دولتی مشغول به کار بوده‌اند. به‌علاوه، ۲۶/۵ درصدشان نیز بیکار بوده‌اند.

• آزمون فرضیات

- بین استفاده رواج جوک‌های ضد ترکی و گرایش به پان‌ترکیسم رابطه معناداری وجود دارد.
- بر اساس جدول شماره ۱، همبستگی بین دو متغیر رواج جوک‌های ضد ترکی و گرایش به پان‌ترکیسم با اطمینان ۹۵ درصد تأیید شد. نوع رابطه مستقیم است و شدت همبستگی، ضعیف هست. به عبارتی، هرچه جوک‌های ضد ترکی رواج بیشتری داشته باشد، گرایش به پان‌ترکیسم در حد ضعیفی افزایش می‌یابد و برعکس.

جدول ۱. ضریب همبستگی بین رواج جوک ترکی و پان‌ترکیسم

گرایش به پان‌ترکیسم		متغیر
۰/۱۴۷	ضریب همبستگی	رواج جوک ترکی
۰/۰۰۳	سطح معنی‌داری	
۴۰۰	تعداد مشاهدات	

• بین استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و گرایش به پان‌ترکیسم رابطه معناداری وجود دارد. طبق نتایج جدول شماره ۲، همبستگی بین دو متغیر استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و متغیر گرایش به پان‌ترکیسم با اطمینان ۹۹ درصد تأیید شد. نوع رابطه مستقیم و مثبت است و شدت همبستگی آن هم متوسط هست (مقدار همبستگی = ۰/۴۵۲)؛ به عبارت دیگر، هرچه استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی افزایش یابد، گرایش به پان‌ترکیسم در حد متوسط افزایش می‌یابد و برعکس (جدول شماره ۲).

جدول ۲. ضریب همبستگی بین استفاده از رسانه‌های جمعی خارجی و گرایش به پان‌ترکیسم

پان‌ترکیسم		متغیر
۰/۴۵۲	ضریب همبستگی	رسانه‌های جمعی خارجی
۰/۰۰۰	سطح معنی‌داری	
۱۹۴	تعداد مشاهدات	

• بین فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان و گرایش به پان‌ترکیسم رابطه معناداری وجود دارد. بر اساس نتایج به‌دست آمده، همبستگی بین دو متغیر فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان و متغیر گرایش به پان‌ترکیسم با اطمینان ۹۹ درصد مورد تأیید واقع شد. نوع رابطه مستقیم و مثبت است و شدت همبستگی، متوسط هست (مقدار همبستگی = ۰/۴۵۸)؛ به عبارت دیگر، هرچه فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان افزایش یابد، پان‌ترکیسم نیز در حد متوسط افزایش می‌یابد (جدول شماره ۳).

جدول ۳. ضریب همبستگی بین فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان و متغیر گرایش به پان‌ترکیسم

گرایش به پان‌ترکیسم		متغیر
۰/۴۵۸	ضریب همبستگی	فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان
۰/۰۰۰	سطح معنی‌داری	
۴۰۰	تعداد مشاهدات	

- بین تحریف تاریخ به دست شرق شناسان و گرایش به پان ترکیسم رابطه معناداری وجود دارد. با توجه به نتایج، همبستگی بین دو متغیر تحریف تاریخ به دست شرق شناسان و متغیر پان ترکیسم با اطمینان ۹۹ درصد تأیید شد. نوع رابطه مستقیم و مثبت است و شدت همبستگی، متوسط هست (مقدار همبستگی = ۰/۵۹۷). به عبارتی، هرچه تحریف تاریخ به دست شرق شناسان افزایش یابد، پان ترکیسم نیز در حد متوسط افزایش می یابد (جدول ۴).

جدول ۴. ضریب همبستگی بین تحریف تاریخ به دست شرق شناسان و پان ترکیسم

گرایش به پان ترکیسم		متغیر
۰/۵۹۷	ضریب همبستگی	تحریف تاریخ به دست پژوهش گران غربی
۰/۰۰۰	سطح معنی داری	
۴۰۰	تعداد مشاهدات	

• نتایج تحلیل رگرسیونی چندمتغیره

تحلیل رگرسیون چند متغیره، روشی برای تحلیل مشارکت جمعی دو یا چند متغیر مستقل، در تغییرات متغیر وابسته است. در تحقیق حاضر نیز، جهت سنجش تأثیر متغیرهای مستقل در سطح سنجش فاصله ای بر متغیر وابسته گرایش به پان ترکیسم از تحلیل رگرسیون چندگانه استفاده شده است، طبق یافته ها:

رابطه بین متغیرهای مستقل (فعالیت رسانه های خارجی، تحریف تاریخ به دست پژوهش گران غربی، فعالیت کشورهای همسایه و رواج جوک ترکی) و وابسته تحقیق (گرایش به پان ترکیسم)، بر اساس جدول آنالیز واریانس یک طرفه و با توجه به سطح معنی داری به دست آمده (۰/۰۰۰) در روش اینتر، خطی هست و نشان دهنده این است که مجموع متغیرهای مستقل قادرند تغییرات متغیر گرایش به پان ترکیسم در آذربایجان را تبیین کنند و به عبارتی مدل مورد تأیید قرار می گیرد. استقلال خطاها نیز با توجه به دوربین واتسون حاصله (۱/۵۶)، به عنوان یکی از پیش فرض های لازم جهت انجام تحلیل رگرسیونی نیز مورد تأیید واقع شده است. همچنین پیش فرض عدم هم خطی متغیرهای مستقل نیز با توجه به مقادیر شاخص تولرانس (نزدیک به عدد یک) و شاخص تورم واریانس (کوچک تر از عدد دو) در گام اول و دوم، به تأیید رسیده است.

جدول ۵. آماره‌های تحلیل رگرسیونی چند متغیره گرایش به پان‌ترکیسم

متغیرها	B	Beta	t	Sig.	R	R Square	Adjusted R Square	VIF	Tolerance	انالیز واریانس یک‌طرفه		کمیت دورین واتسون
										Sig.	f	
ثابت	۱/۵۴	-	۸/۶۴	/۰۰۰	۰/۶۶	۰/۳۳	۰/۳۲۱	-	-			
تحریف تاریخ به دست پژوهش - گران غربی	۱/۰۷۸	۰/۵۳	۱۶/۸۰	/۰۰۰	-	-	-	۲/۱۵	۰/۴۶		۱/۳۲۶	۵۰
فعالیت رسانه‌های خارجی	۱/۰۱۵	۰/۲۱	۶/۲۲	/۰۰۰	-	-	-	۱/۵۱	۰/۳۹		۱/۳۲۶	۵۰
فعالیت کشورهای همسایه	۱/۰۱۹	۰/۲۳۲	۵/۳۶	/۰۰۰	-	-	-	۱/۵۶	۰/۴۲		۱/۳۲۶	۵۰
رواج جوک ترکی	۱/۰۰۱	۰/۰۰۳	۰/۱۲۲	/۰۴۷	-	-	-	۱/۳۹	۰/۷۷		۱/۳۲۶	۵۰

با توجه به جدول بالا، ضریب همبستگی r بین متغیرها برابر $۰/۶۶$ بوده و نشان می‌دهد که بین مجموعه متغیرهای مستقل و متغیر وابسته همبستگی چندگانه قوی برقرار است. مقدار ضریب تعیین تعدیل‌شده یا R^2 مساوی $۰/۳۳$ هست که بیانگر این است که متغیرهای موجود در مدل رگرسیونی یعنی فعالیت رسانه‌های خارجی، تحریف تاریخ به دست پژوهش گران غربی، فعالیت کشورهای همسایه و رواج جوک ترکی، توانسته‌اند ۳۳ درصد از تغییرات متغیر وابسته، یعنی گرایش به پان‌ترکیسم را تبیین نمایند و ۶۷ درصد دیگر به عوامل و متغیرهایی مربوط می‌شود که در معادله رگرسیون تبیین گرایش به پان‌ترکیسم نیامده است.

علاوه بر این، رگرسیون چند متغیره برای تبیین گرایش به پان‌ترکیسم نشان می‌دهد که بیشترین تأثیر، مربوط به متغیر مستقل تحریف تاریخ به دست پژوهش گران غربی است. این مطلب نشان می‌دهد که با افزایش تحریف تاریخ به دست پژوهش گران غربی، گرایش به پان‌ترکیسم نیز افزایش می‌یابد. پس از آن متغیرهای فعالیت کشورهای همسایه، فعالیت رسانه‌های خارجی و رواج جوک ترکی به ترتیب بیشترین تأثیر را بر گرایش به پان‌ترکیسم داشته‌اند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله، برای بررسی عوامل خارجی مؤثر بر قومیت‌گرایی در آذربایجان چهار فرضیه طرح شد که هر چهار مورد تأیید شد. یکی از این فرضیات تأثیر جوک‌های ترکی بر پان‌ترکیسم بود. گروه‌های قومی برای تمسخر اعضای دیگر گروه‌های قومی و ایجاد یک نوع مرز قومی، از جوک‌های قومیتی استفاده می‌کنند. کاربرد گسترده جوک‌های ترکی در سطح جامعه باعث رنجش آذری‌ها می‌شود. این جوک‌ها موجب تضعیف هویت ملی و گرایش آذری‌ها به هویت قومی یا پان‌ترکیسم می‌شوند. البته باید توجه داشت که این جوک‌ها لزوماً ریشه فارسی- ایرانی ندارند و ممکن است توسط نیروهای بیگانه ساخته شده باشند.

یافته‌ها نشان داد که برخی معتقدند روس‌ها برای تجزیه ایران و تخریب روابط تاریخی اقوام ایرانی به‌ویژه آذری‌ها و رشتی‌ها که در جنبش مشروطیت پیشگام بودند، دست به جوک‌سازی زدند. این جوک‌ها که ذکاوت و شجاعت آذری‌ها را زیر سؤال می‌برند، برای کسی به‌ویژه غیرایرانی‌ها، خنده‌دار نیستند. بعدها، اقوام دیگر ایرانی نیز از این جوک‌های قومیتی استفاده کردند که خود به رواج آن تا در سطح جامعه کمک کرد. این یافته با یافته فرخ (۲۰۰۵: ۹۴) همسو است.

فرضیه بعدی رابطه بین استفاده از رسانه‌های خارجی و گرایش به پان‌ترکیسم بود. با توجه به رابطه مستقیم و مثبت این دو متغیر، می‌توان گفت که هر چه افراد مورد مطالعه از رسانه‌های خارجی بیشتر استفاده کنند، گرایش به پان‌ترکیسم نیز در میان آنان بالاتر می‌رود. مهم‌ترین کانال‌ها در این زمینه گوناگون‌تی‌وی (تلویزیون جمهوری آذربایجان جنوبی) و آغوز تی‌وی هستند که تلاش می‌کنند تا در میان آذری‌های ایران نارضایتی ایجاد کنند. همچنین با گسترش شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های مجازی، سطح ادعاهای توسعه‌طلبانه کشورهای همسایه همچون جمهوری آذربایجان افزایش یافته است. این نتیجه نیز یافته‌های احمدی (۲۰۱۶: ۱۱۲) را تأیید می‌کند.

فرضیه دیگر رابطه بین متغیرهای فعالیت کشورهای ترکیه و آذربایجان و گرایش به پان‌ترکیسم بود. از هنگام تضعیف قدرت ایران در دوره قاجاریه، روس‌ها و ترک‌ها همواره به آذربایجان چشم طمع دوخته‌اند. این دو کشور در هرزمانی که فرصت را مناسب یافتند به این منطقه هجوم آوردند و آن را غارت کردند. از جمله: پیشنهاد نوری پاشا به آلمان‌ها برای ایجاد دولت مستقلی در شمال ایران، شمال عراق و آذربایجان در سال ۱۹۴۱ م. و دست‌اندازی نیروهای شوروی به آذربایجان و ایجاد دولت خودمختار فرقه دموکرات آذربایجان. امروز نیز برخی از کشورهای منطقه چنین اندیشه‌های شومی در سردارند؛ بنابراین باید مراقب حرکت‌های تجزیه‌طلبان در منطقه بود. این یافته نیز با یافته‌های لاندو (لاندو، ۱۹۹۵: ۱۳) و جمیل حسنی (۱۳۸۶) همسو است.

در مورد تحریف پژوهشگران غربی هم باید گفت که بسیاری از مستشرقان و محققان علوم اجتماعی وقتی وارد ایران شدند، برای رسیدن به اهداف استعماری خویش، تلاش کردند تا گروه‌های

ایلی و قومی ایران را گروه‌های کاملاً متمایز و منحصر به فرد معرفی کنند. بزرگان ایلی و قومی هم با تأکید بر این یافته‌های نادرست شرق‌شناسان، در مسیر جدایی و خودمختاری قدم برداشتند. به همین دلیل رهبران اصلی فرقه دموکرات آذربایجان کاملاً تحت تأثیر اندیشه‌های مارکسیستی و سوسیالیستی بودند. یافته مذکور، نتایج پژوهش محمدی (۱۳۹۷) را تأیید می‌کند.

در نهایت، باید اشاره داشت که رابطه دسترسی به رسانه‌های جمعی خارجی و پان‌ترکیسم در این تحقیق تأیید شد. لذا جهت کاهش تأثیر این رسانه‌ها، بهتر است اقدامات زیر صورت گیرد: اولاً برنامه‌های کانال‌های استانی این مناطق کمی تغییر کند و در آن‌ها آداب‌ورسوم، نمادها، مشاهیر، و زبان و فرهنگ آذری‌ها بیشتر مطرح شوند، و در ثانی در اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مباحث مربوط آذربایجان را مطرح نموده و به سؤالات به‌درستی پاسخ دهیم. چراکه برخی مواقع در آن‌ها مطالب جعلی و نادرستی در مورد آذربایجان مطرح می‌شود بدون این‌که فرصتی برای نقد و بررسی‌شان فراهم شود.

همچنین از آنجایی که در این تحقیق رابطه بین فعالیت‌های ترکیه و جمهوری آذربایجان و نیروهای بین‌المللی و گرایش به پان‌ترکیسم تأیید شد، لازم است که به هرگونه فعالیت ضد ایرانی این کشورها همچون جعل اسامی نادرستی مانند "آذربایجان جنوبی"، "آذربایجان شمالی" و "ظلم و ستم فارس‌ها" پاسخ قاطع و به‌موقع دهیم. بی‌توجهی و تعلل در برخورد با فعالیت آن‌ها، لطمات جبران‌ناپذیری به حوزه تمدن و فرهنگ ایران وارد می‌کند.

رابطه استعمال جک‌های ترکی و گرایش به پان‌ترکیسم هم معنادار بود. در سطح جامعه، بیشترین جوک‌های قومیتی علیه ترک‌ها ساخته می‌شود و مهم‌ترین مفاهیم مطرح در آن‌ها، نادانی و حماقت است. لذا پیشنهاد می‌شود که طرح و استعمال هر نوع جوک قومیتی علیه آذری‌ها ممنوع شود و با افراد فعال در این زمینه برخورد گردد. همان‌گونه که با افرادی که به مقدسات مذهبی و مقامات سیاسی توهین می‌کنند، برخورد می‌شود.

در مورد نقش نویسندگان و مستشرقان مختلف در تحریف و جعل تاریخ هم باید گفت که مخالفان فرهنگ و تمدن ایران در دو قرن اخیر تلاش کرده‌اند تا آذری‌ها را کاملاً ترک معرفی کنند و از تشابه زبانی برای تجزیه آذربایجان استفاده کنند؛ بنابراین بهتر است مراکز علمی و محققان مختلف را تشویق کنیم تا با انجام مطالعات گوناگون، به این‌گونه تحریفات پاسخ علمی درستی دهند.

در پایان آنکه برخلاف گذشته، در دوران کنونی شکل‌گیری احساسات پان‌ترکیستی و گسترش آن فقط به مناطق مرزی محدود نمی‌شود؛ بنابراین بهتر است مسئله پان‌ترکیسم در سایر استان‌های ترک‌نشین کشور مثل استان‌های همدان، قزوین، اراک و تهران هم مورد بررسی قرار گیرد.

از آنجایی که شدت گرایش به پان ترکیسم در استان‌های آذربایجان باهم متفاوت است، پیشنهاد می‌شود که در تحقیقی جداگانه، شدت این نوع گرایش در این استان‌ها دوبه‌دو باهم مقایسه شود.

منابع

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۱). *ایران بین دو انقلاب* (مترجمان: احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی). تهران: نی.
- ابراهیمی، سجاد؛ و شاکری خوبی، احسان (۱۳۹۳). «بررسی نقش گفتمان پان‌ترکیسم در امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران». *مجله مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ۲۳: ۴۳-۱.
- احمدی، حمید (۱۳۹۳). *قومیت و قوم‌گرایی در ایران: افسانه و واقعیت*. تهران: نشر نی.
- اشرف، احمد (۱۳۷۳). «هویت ایرانی». *مجله گفتگو*، ۳: ۲۶-۷.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۴). *انقلاب و بسیج سیاسی*، تهران: دانشگاه تهران.
- بهمنی قاجار، محمدعلی (۱۳۸۶). «نگرانی‌های ترکیه: آمد و نیامد پان‌ترکیسم». *مجله گفتگو*، ۴۸: ۱۰۹-۱۲۱.
- بیات، کاوه (۱۳۸۷). *پان‌ترکیسم و ایران*، تهران: پردیس دانش.
- بیات، کاوه (۱۳۸۴). «حق و ناحق مسائل قومی در ایران». *مجله گفتگو*، ۴۳: ۲۱-۷.
- بیات، کاوه (۱۳۷۳). «تحولات خارجی و مسائل قومی ایران». *مجله گفتگو*، ۳: ۵۴-۴۵.
- بیات، کاوه (۱۳۷۲). *بحران قره‌باغ*، تهران: پروین.
- پور قوشچی، محمدرضا؛ و نادری، محمود (۱۳۹۳). «جهانی‌شدن و تکثرگرایی قومی در ایران: چالش‌ها و فرصت‌ها». *مجله مطالعات راهبردی جهانی‌شدن*، ۱۴: ۹۱-۵۵.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۸۷). «نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی». *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۳ و ۴: ۱۶۴-۱۴۳.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- حسنی، جمیل (۱۳۸۶). *آذربایجان ایران، آغاز جنگ سرد* (مترجم: منصور صفوتی). تهران: شیرازه.
- خلیل اردکانی، محمدعلی؛ معیدفر، سعید؛ و ساعی، علی (۱۳۹۲). «جهانی‌شدن و تأثیر آن بر هویت قومی و ملی: مطالعه کردهای سنندج». *مجله مسائل اجتماعی ایران*، ۱: ۱۱۲-۹۱.
- دواس، دی‌ای (۱۳۹۱). *پیمایش در تحقیقات اجتماعی* (مترجم: هوشنگ نایبی). تهران: نی.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۷۹). «جهانی‌شدن و هویت ملی». *مجله مطالعات ملی*، ۵: ۱۰۰-۷۱.
- رضا، عنایت‌الله (۱۳۸۳). «پان‌ترکیسم». در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، ویراسته کاظم بجنوردی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۹). «پان‌ترکیسم». در *دانشنامه جهان اسلام*، ویراسته حداد عادل. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- سید امامی، کاووس (۱۳۷۸). «هویت‌های قومی از کجا برمی‌خیزند؟ مروری بر نظریه‌های اصلی». *مجله خط اول*، ۷: ۳۲-۱۵.
- شولت، یان آرت (۱۳۸۲). *نگاهی موشکافانه بر پدیده جهانی‌شدن* (مترجم: مسعود کرباسیان)، تهران: علمی و فرهنگی.

- فوران، جان (۱۳۸۰). مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس‌ازانقلاب (مترجم: احمد تدین). تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۱). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران (مترجم: علیرضا طیب). تهران: نی.
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۱). ناسیونالیسم در ایران (مترجم: ترجمه فرشته سرلک). تهران: گفتار.
- کیملیکا، ویل (۱۳۸۴). آزادی‌خواهی و چندگانگی قومیتی (مترجم: فرزین آرام). مجله گفتگو، ۴۳: ۶۵-۷۶.
- محمدی، شعبان (۱۳۹۷). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر گسترش پان‌ترکیسم در آذربایجان ایران (پایان نامه دکتری رشته جامعه‌شناسی). دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران، ایران.
- نساج، حمید. (۱۳۸۷). «جهانی‌شدن و هویت اقوام ایرانی با تأکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب‌ورسوم». مجله پژوهش سیاست نظری، ۵: ۱۵۶-۱۲۹.
- نش، کیت (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی‌شدن، سیاست و قدرت (مترجم: محمدتقی دل‌فروز). تهران: کویر.
- وهاب پور، پیمان (۱۳۸۵). «جهانی‌شدن و آینده منازعات قومی». مجله سیاست خارجی، ۱: ۱۴۸-۱۲۳.
- Ahmadi, H (2016). The Clash of Nationalism: Iranian Response to Baku's Irredentism, In Kamrava, Mehran (Ed.), *Iran, Turkey, and the South Caucasus: the Great Game in West Asia*. New York: Oxford.
- Atabaki, T (2001). Recasting Oneself, Rejecting the Other: Pan-Turkism and Iranian Nationalism. In Van Schendel, Willem (Ed.), *Identity Policies in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century*. London: GBR: I.B. Tauris.
- Benningsen, A (1984). Pan-Turkism and Pan-Islamism in History and Today. *Central Asian Survey*, 3, 39-49.
- Farrokh, K (2005). *Pan-Turanianism Aims at Azerbaijan, A Geopolitical Agenda*, rozanehmagazine.com/NoveDec05/aazariINDEX.HTML.
- Gundelach, P (2000). Joking Relationships and National Identity in Scandinavia. *Acta Sociologica*, 43, 113-122.
- Landau, J M (1995). *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. London: Hurst & Company.
- Landau, J M (1988). The Fortunes and Misfortunes of Pan-Turkism. *Central Asian Survey*, 7, 1-5.
- Liu, Yan & Nali (2012). The Historical Origin and the Influence of Current International Political Structure of Panturkism. *International Journal of Asian Social Science*, 29, 1599-1610.
- Yang, P Q (2000). *Ethnic Studies: Issues and Approaches*. New York: State University of New York Press.